
УДК 811.161.2'367.625

Віктор Мойсієнко

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
м. Житомир

УДОСТУПНЕННЯ ПАМ'ЯТОК – ШЛЯХ ДО ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ТА ОБ'ЄКТИВНОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ МОВИ

У статті акцентовано увагу на важливості видання давніх текстів із максимальним збереженням рис оригіналу. У транслітерованому тексті завжди представлено суб'єктивне бачення пам'ятки, якої б кваліфікації не був учений, котрий здійснює це метаграфування. Тому актуальними наразі стають факсимільні, фототипічні та репринтні видання. Вони удоступнюють пам'ятку широкому колу науковців, а це призводить до зменшення помилкових трактувань тих чи інших мовних явищ.

Ключові слова: писемна пам'ятка, транслітерування, факсимільне видання.

Фактологічна база (тексти) для мовознавства завжди мали непересічне значення, оскільки становили й становлять основу студій у різних царинах лінгвістики. Годі говорити про роль і значення тексту для історії мови. Коли сучасний текст доступний для науковця (завжди можна перевірити отримані висновки, його інтерпретування), то давній (оригінал) ще й зараз нерідко є малодоступним. Багато дослідників оперують метаграфованими версіями або й узагалі механічно переносять у власні дослідження приклади й узагальнення авторитетних у науці дослідників без перевіряння сумнівних фактів. Такі факти нерідко мали й мають місце в наукових студіях, що призводить до відвертих викривлень в остаточних висновках щодо трактування тих або інших мовних особливостей. Покажемо це на прикладі висвітлення явища «ікавізму» в україністиці.

Найбільшу кількість таких написань у свій час навів А. Кримський в «Украинской грамматике» [б: 170 — 189, 203ε — 204β].

© В.М. МОЙСІЄНКО, 2018

Найдавніша, відносно надійна, на думку Л. Булаховського [2: 50], а за ним і Ф. Філіна, «Первый более или менее надежный пример передачи *i* < **o* на письме приводит А. Крымский: *иткиль* (відкіля)» [15: 225], фіксація переходу *o* в *i* (обоє покликаються на А. Кримського), на *иткиль* з буковинської грамоти 1436 р., насправді виявляється зовсім не надійною, на що вказує В. Ярошенко, доводячи, що «на *Иткиль*» є назвою урочища [17: 29]. На жаль, до академічного видання «Історія української мови. Фонетика» М. Жовтобрюха потрапили й інші зовсім не надійні приклади: *кѣ сѣлцѣ* < *солцѣ* (Гал гр. 1421 р.) з коментарем 'соляна яма'. Покликання знову ж таки на А. Кримського [5: 278]. Насправді — це назва річки в Галичині *Сѣлка*, тепер Сівка, а грамота не 1421, а 1413 р. [13: 411]. Упорядники «Словника староукраїнської мови» наводять той-таки контекст, що й А. Кримський [6: 203ε]. Це ж стосується й іншого прикладу М. Жовтобрюха — *самострѣлы коловоротныи* з покликанням на Іпатіївський літопис XV [5: 278]. Однак у виданні 1908 р. [10] та перевиданні 1962 [11] подано текст, який цитують укладачі «Словаря русского языка XI — XVII вв.» до гасла КОЛОВОРОТНЫЙ: «*Весь ... бѣше [город] учиненъ от каменѣ и утверженѣ его не мало пороки и самострѣлы коловоротныи великими и малымы*» також за цією публікацією [12: 243]. Щоправда, можливо, в українському виданні закралася якась помилка, оскільки курсивом у наведеному словосполученні виділено лише одне слово: *самострѣлы коловоротныи*. Але в будь-якому випадку написання *коловоротныи* в XV ст. не було.

Низку прикладів написань з *i* відзначив А. Кримський в описах (люстраціях) українських замків та староств переважно середини XVI ст. (Черкаського, Канівського, Київського, Луцького, Кам'янець-Подільського, Хмільника-Подільського): *гакивницѣ, стороживѣ, Антинѣ, Макогинѣ, Шолнодинѣ, Мыступитѣ, Кашивьша; Chwedko Perehin, Stecko Stolibik, Sawrin, Hirka, pidwody, pluhiw, kniaziv* [6: 177 — 182]. Локалізація і хронологізація тут досить умовні, бо приклади цитуються не за оригіналами, а пізнішими копіями. До того ж є припущення, що публікація в АЮЗР люстрації Черкаського замку 1552 «була здійснена на підставі рукописної копії, виправленої в середині XIX ст. П. Лебединцевим, який подекуди вмисне чи невмисне заміняв інші букви на *i/u* там, де сучасна українська мова має *i*» [16: 564]. Це ґрунтовно дослідив П. Тимошенко, звіривши описи українських замків, надруковані в АЮЗР, зі списком Литовської метрики (книга № 563 створена в 1597 р.). Виявилось, що здійснена П. Лебединцевим транслітерація в АЮЗР хибує на точність відтворення з Литовської метрики, наприклад: в АЮЗР представлено 5 випадків написань *гакивница*, у рукописі пам'ятки всюди *гаковница*; слова *стороживѣ* взагалі в тексті Метрики немає, *Макогинѣ* П. Тимошенко прочитає, найімовірніше, *Малюгинѣ*; неправильно прочитано й словоформи *pidwody, pluhiw* — у пам'ятці *подводѣ, плуговь* [14: 397]. Більшість цих помилкових прикладів А. Кримського як доказ відбиття в орфографії староукраїнських пам'яток XVI ст. звука [i] з **o* та **e* наводить Ф. Жилко в статті

«Голосні неоднорідного творення («дифтонги») в українській мові» [4: 20]; знову ж таки в академічному виданні «Історія української мови. Фонетика» [5: 278]. Можливо, не варто заперечувати, як вважає П. Тимошенко, наявність переходу *o > i в описах Канівського, Черкаського, Київського, Вінницького, Луцького замків в антропонімах: *Антинъ, Присъ, Навишко* [14: 397]. Зауважимо лише, що мова йде не про оригінал 1552 року, а копію, виготовлену в 1597 р.

У словнику П. Беринди лексеми *кистка, Биб* А. Кримський наводить також помилково [6: 185], оскільки перша вжита Бериндою зі значенням 'пензель', а друга — скорочення до Библия [16: 763]. А втім, приклад *кистка* з покликанням на «Лексикон славеноросский» Памва Беринди подає П. Плющ [9: 137]. У Пересопницькому Євангелії слово *видповѣдаю* у висновках багатьох істориків мови — П. Владимірова, І. Огієнка, П. Плюща, Ю. Шевельова [3: 25; 7: 23; 9: 156; 16: 565] — трактується як надійний приклад ікання, що аргументовно спростовує дослідниця пам'ятки І. Чепіга, пропонуючи правильну транслітерацію: *а ви(д) повѣдаю вамь* [8: 203]. У «Граматичі» І. Ужєвича слово *розки(ш)не* помилково прочитали І. Білодід та Є. Кудрицький, насправді там *розли(ч)не* [16: 763].

Усі ці недоречності в публікаціях були б неможливими за однієї умови: якби дослідники (І. Огієнко, Л. Булаховський, Ф. Філін, Ю. Шевельов, П. Плющ, М. Жовтобрюх) безпосередньо працювали з оригіналами або факсимільними виданнями. Очевидно, тиск авторитета зіграв у цих конкретних випадках злий жарт. Те, чого насправді не було, стало «науковим» аргументом для пояснення надважливого явища в україністиці.

Тобто доказова база щодо переходу *o > i в новому закритому складі до XVII ст. розвіялася. Жодного достовірного прикладу немає. Найдавнішими очевидними (я це бачив в оригіналі) є написання в Житомирській актовій книзі 1611 року: *ви(ж)ки* [1: 86], *спи(л)ны(х)* [1: 334]. Є кілька виявів цього явища, засвідчених у відомих публікаціях XIX ст. (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России; Архив Юго-Западной России; Акты, изданные Временной Коммиссией ... при Киевском, Подольском, Волынском генерал-губернаторе; Акты Литовской метрики; Акты Литовско-Русского государства). Але рівень тогочасного метаграфування не дозволяє брати на віру ці (передусім для характеристики звукових явищ) приклади. Вони мають бути звірені з оригіналом. Наведений вище матеріал не повинен спонукати нас до висновку, що цієї зміни (*o > i в новому закритому складі) не було раніше. Це лише свідчить про те, що у відомих на сьогодні науковій громадськості пам'ятках до XVII ст. прикладів не зафіксовано. Але ж не всі пам'ятки до XVII ст. виявлені й досліджені.

Звідси на порядку денному у вітчизняній (і не тільки вітчизняній) медієвістиці постає нагальна потреба публікування репринтних, факсимільних видань чи фотокопій оригіналів.

Безперечно позитивним фактом для сучасної медієвістики є наразі доступ науковців до оцифрованих версій опублікованих і, що найголовніше,

неопублікованих рукописів та стародруків у мережі Інтернет. Однак видання факсимільних копій оригіналів пам'яток залишаються актуальними й зараз.

Багато таких видань уже здійснено.

Лексикон славенороський Памва Беринди 1627. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1961.

Лексис Лаврентія Зизанія. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1964.

Київський місал. Глаголичні листки. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1993.

Буквар Івана Федорова 1574. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1970.

Лаврентій Зизаній. Граматика Словенська 1596. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1980.

Мелетій Смотрицький. Граматика 1619. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1979.

Граматика Івана Ужєвича. Підгот. до вид. І. Білодід та Є. Кудрицький. Київ, 1970.

Статути Великого князівства Литовського. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. У трьох томах. Одеса, 2004. Додано фотокопії.

Ключ царства небесного Гарасима Смотрицького 1587. Підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Німчук. Житомир, 2005.

Литовська метрика. 1545. Підгот. до вид. В. Кравченко. Київ, 2005.

Пересопницьке Євангеліє. Факсимільне видання. Підгот. до вид. І.П. Чепіга за участі Л.А. Гнатенко. Київ, 2008.

Ламент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628. Упор. Олена Бірюліна. Луцьк, 2008.

Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3 томах. Редактор-упорядник Лариса Довга. Київ, 2012. Додано репринтне видання.

Діалогізм в історичних вимірах староукраїнського часу: О(т)пис Клирика Остро(з)кого. Видання підгот. Оксана Ніка. Київ, 2016. Додано фотокопії.

Еухаристірион альбо вѣдчностъ 1632. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, З.В. Головецька. Житомир, 2016. Додано репринтне видання.

Лѣкарство на жєпальїй оумыслѣ чоловѣчїй 1607. Підгот. до вид. В. Мойсієнко, Н. Бондар, О. Макарова, С. Радомська. Житомир, 2017. Публікація містить три томи: факсимільне видання, транслітерований текст, наукове дослідження.

Низку таких видань здійснено за кордоном:

Adam Fałowski. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku. Kraków, 2003. Додано репринт.

Андраш Золтан. «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века. Ниредьхаза, 2004. Додано репринт.

Lexicon slavo-ruthenicum. Edycja i wstęp Adam Fałowski. Kraków, 2013. Додано репринт.

Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Ioana Przysłopskiego z 1732 roku. Opracowała Elżbieta Rudolf-Ziółkowska. Kraków, 2004. Додано диск з фотографіями оригіналу.

Evanhelijs in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare. Herausgegeben von Heorhi Halančanka. 2005 Ferdinand Schöningh, Paderborn. Додано факсиміле.

Указані видання тепер удоступнені. А це значить, що кожен сумнівний факт легко перевірити не лише на основі кваліфікації транслітератора оригіналу, але й безпосередньо з тексту.

Наведені публікації пам'яток XVI — XVIII ст., їх факсиміле й транслітеровані варіанти важливі для мовознавчої науки. Однак у нашій мовній історії є сотні пам'яток значно раніших, інформацію про мову яких ми все ще черпаємо з узагальнень І. Срезневського, О. Соболевського, О. Шахматова, Є. Карського, В. Курашкевича, Ф. Філіна ... Кваліфікацію цих і після них учених ніхто не заперечує. Але на українські пам'ятки вже час подивитися крізь призму українських окулярів. Йдеться не про транслітеровані тексти (хто б їх не готував), а про оригінали або щонайменше факсимільні видання. Думаю, буде знято низку питань щодо трактування мови Київського Псалтиря 1397 р. (українська чи російська писемна традиція), Четї 1489 р. (українська чи білоруська) після оприявлення факсиміле. Без вивчення оригіналів найдавніших руських / українських пам'яток XI — XIII ст. годі зробити висновки щодо розвитку категорії палатальності / велярності. Який був ступінь палатальності передньоязикових перед *e*, *u* в протоукраїнських діалектах? Відколи ці приголосні українці почали вимовляти твердо? Для відповіді на ці питання надважливу роль відіграють не лише рядкові знаки — графеми, але й нарядкові діакритичні, що, на жаль, украї рідко відтворювано (з технічних причин) у транслітерованих текстах.

У річищі сказаного привертає увагу проект Ганни Горобець і її однойменного видавництва: повернути українцям найдавніші, але недоступні писемні пам'ятки. Наразі опубліковано три: Луцьке Євангеліє др. пол. XIV ст. (2011); Луцький Псалтир 1384 р. (2013); Холмське Євангеліє XIII ст. (2015). Усі видання факсимільного типу.

Зараз у цьому проекті готується четверта пам'ятка «Лавришівське Євангеліє XIV ст.». Рукопис точно не датований і не локалізований. Зберігається в бібліотечі Музею Чарторийських у Кракові. У дослідницькі об'єктиви потрапляв мало. Його мовні особливості студіювали лише українець Іларіон Свенціцький (зробив висновок, що це пам'ятка білоруської редакції) та полька Тереза Фределювна (пам'ятка із галицько-волинського скрипторію). Вже попередній аналіз пам'ятки дозволяє констатувати незаперечну її збіжність з іншими євангеліями галицько-волинської редакції¹, а низку діалектних рис узагалі засвідчено вперше в практиці до-

¹ Порівнювали текст із оригіналами, факсимільними та транслітерованими виданнями: Бучацьке Євангеліє XII — XIII ст. Підгот. до вид. Ю.В. Осінчук. Київ, 2017; Добрилове Євангеліє 1164 року. Упоряд. Ю.В. Осінчук. Львів, 2012; Євсевієве Євангеліє 1283 року. Вид. підгот. Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, В.В. Німчук, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк. Київ, 2001; Луцьке Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Київ, 2011; Апракос Мстислава Великого. Изд. подг. Л.П. Жуковская, Л.А. Владими-

слідження українських пам'яток: написання — на місці *о в новозакри- тому складі: ни оумрѣти бо по тѣмъ могоуть (у порівнюваних текстах — по томъ) 107зв.²; гла мѣри своѣи жено се снѣ твои по тѣмъ же гла вченику (Є.Є. с. 304 по том, Л.Є. 251 зв. по томъ) 178зв.; ѿ себе самѣмъ (у порівнюваних текстах — самомъ) 24зв.; ѿобразиша сѧ храминѣ тѣи (у порівнюваних текстах — тои) 52; числівникові утворення на позначення назв другого десятка з аффрикатизованими фіналями на *-цѣть*: дванадцѣть и ѣ стадии 13зв.; ре^ч же ісѣъ ѿбѣманадцѣть 22; вѣ мастомацѣть хлѣбъ 30; ѿбанадцѣть оучѣнка своѣ 49; вѣ єдиною же надцѣть годинию 76; призва ісѣъ ѿбанадцѣть оучѣнка ... двоюнадцѣть лѣтоу 99зв.; со двѣманадцѣть апѣма 113; приидеєсо двѣманадцѣть ... єдинѣ ѿ двоюнадцѣть 117зв.; поємъ ісѣъ ѿбанадцѣть вченикѣ 126; не двѣ ли на дцѣть годинѣ єста во дни 127зв.; пятинадцѣть поприщѣ 128; ѿ числа ѿбоюнадцѣть 138зв.; єдиномоунадцѣть 158зв. У жодному з порівнюваних євангелій подібних форм не засвідчено; прислівник — придѣте вы сами оу поусто мѣсто *ѿсобы* (у порівнюваних текстах — ѿсобѣ) 79зв., числівниковий займенник *коликраты* вѣсхотѣхъ сѣбрати чада (у порівнюваних текстах — колькраты/колькратѣ) 101зв.; займенникову форму *той*: оу тои днѣ (у порівнюваних текстах — оу тѣ днѣ) 21.

Публікація цього Євангелія безсумнівно збагатить славістику, можливо, зніме низку дискусійних проблем щодо її датування та локалізації, а також доповнить фактологічну базу української діяхронної лінгвістики й допоможе уточнити проблему постанови й розвитку окремих елементів та категорій структури української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. Укладачі А. Матвієнко, В. Мойсієнко. Житомир, 2002.
2. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. Київ, 1956.
3. Владимиров П. Обзор южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVI ст. Київ, 1988.
4. Жилко Ф.Т. Голосні неоднорідного творення («дифтонги») в українській мові. *Українська мова в школі*. № 3. 1962. С. 16 — 23.
5. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Фонетика. *Історія української мови. Фонетика*. Київ, 1979. С. 65 — 329.
6. Крымский А. Украинская грамматика. Том. 1, вып. 1. Москва, 1907.
7. Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року. *Благодійне видавництво «Українська православна церква»*, 1922.
8. Пересопницьке Євангеліє 1556 — 1561. Підгот. до вид. І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко. Київ, 2001.
9. Плющ П.П. Історія української літературної мови. Київ, 1971.
10. Полное собрание русскихъ лѣтописей, изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою комиссією. Томъ второй. Ипатьевская лѣтопись. Изданіє второе. СПб., 1908.
11. Полное собрание русскихъ летописей. Т. 2. Москва, 1962.

рова, Н.П. Панкратова. Москва, 1983; Оршанське Євангеліє XIII ст. Зберігається в НБУ імені В. Вернадського. ДА/П. 555; Холмське Євангеліє XIII ст. Видання факсимільного типу. Київ, 2015.

² Приклади подаємо за: Лавришівське Євангеліє XIV століття. Зберігається в бібліотеці Музею Чарторийських у Кракові. Шифр 2097.

12. Словарь русского языка XI — XVII вв. Вып. 7. Москва, 1980.
13. Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. У двох томах. Т. 2. Київ, 1978.
14. Тимошенко П.Д. Из спостережень над мовою описів українських замків 1552 р. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1971. С. 392 — 402.
15. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Ленинград, 1972.
16. Шевельов Ю.В. Исторична фонологія української мови. Харків, 2002.
17. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV — XV вв. Київ, 1931.

REFERENCES

1. Matvienko, A., Moysienko, V. (2002). The book of the Zhytomyr Grodno Government in 1611. Zhytomyr (in Ukr.).
2. Bulakhovsky, L.A. (1956). Question of the origin of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
3. Vladimirov, P. (1988). Review of the South Russian and Western-Russian monuments of writing from the XI to the sixteenth century. Kyiv (in Ukr.).
4. Zhilko, F.T. (1962). Vowels of heterogeneous creation (“diphthongs”) in the Ukrainian language. *Ukrainian language at school*. 3, 16 — 23 (in Ukr.).
5. Zhovtobryukh, M.A., Rusanivsky V.M., Sklyarenko V.G. (1979). Phonetics. *History of the Ukrainian language. Phonetics*. Pp. 65 — 329. Kiev (in Ukr.).
6. Crimean, A. (1907). Ukrainian grammar. Vol. 1. No. 1. Moscow (in Russ.).
7. Ogienko, I. (1922). Ukrainian Zhytomyr Gospel in 1571. *Charitable Publishing House “Ukrainian Orthodox Church”* (in Ukr.).
8. Chepiga, I.P., Gnatenko, L.A. (Eds.). (2001). *Peresopnytsia Gospel 1556 — 1561*. Kyiv (in Ukr.).
9. Plyush, P.P. (1971). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
10. The complete collection of Russian manuscripts, published in the Highest Order by the Imperial Archaeological Commission. (1908). Vol. 2. Ipatov's chronicle. The second edition. St. Petersburg (in Russ.).
11. Complete collection of Russian chronicles. (1962). Vol. 2. Moscow (in Russ.).
12. Dictionary of the Russian language of the XI — XVII centuries. (1980). Yield 7. Moscow (in Russ.).
13. Dictionary of the Old Ukrainian language XIV — XV centuries. (1978). In two volumes. Vol. 2. Kyiv (in Ukr.).
14. Timoshenko, P.D. (1971). From observations on the language of descriptions of Ukrainian castles in 1552. *Proceedings of the XII Republican Dialectological Meeting*. Pp. 392 — 402. Kyiv (in Ukr.).
15. Filin, F.P. (1972). Origin of Russian, Ukrainian and Belarusian languages. Leningrad (in Russ.).
16. Shevelev, Y.V. (2002). Historical phonology of the Ukrainian language. Kharkiv (in Ukr.).
17. Yaroshenko, V. (1931). Ukrainian language in Moldovan documents of the XIV — XV centuries. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 28.02.2018

Viktor Moysiienko

Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr

ACCESS TO MONUMENTS — THE WAY TO INTENSIFICATION AND OBJECTIVES OF RESEARCH FROM HISTORY OF LANGUAGE

Article brought to a focus on the importance of the publication of ancient texts with maximum preservation of the original features. In transliterated text, there is always a subjective vision of a memorial, which qualification was not a scientist who performs this meta-tagging. Therefore, facsimile, phototypic and reprint publications are currently relevant. They provide a memorial to a wide range of scholars, which leads to a reduction of false interpretations of certain language phenomena.

Keywords: *written memo, transliteration, facsimile edition.*